

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2011 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2011

1

Vilnius 2012

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2011

1

Vilnius 2012

UDK 947.45
Li 237

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-2-65

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKAUSKAS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2012
© Straipsnių autoriai, 2012

IN MEMORIAM

DOMAS BUTĖNAS (1926 04 09 – 2011 03 06)

Vilniuje kovo 6 d. pavakaryje mirė žinomas istorikas archyvistas, humanitarinių mokslų (istorijos) daktaras, pastaruju metu jau pensininkas, Domas Butėnas.

Domas Butėnas gimė 1926 m. balandžio 9 d. Čikagoje, emigrantų iš Lietuvos anykštėnų Petro ir Julijos Kazlauskaitės Butėnų šeimoje. Tėvas kilęs iš Vozgėlių kaimo, motina – iš Šienaraisčio. Tėvai 1931 m. grįžo į Lietuvą, parsiveždami ir šeštus metus ėjusį Domą. Troškūnų valsčiaus Gečionių kaime jie nusipirko 24 ha žemės su sodyba ir ūkininkavo, buvo pasiturintys ūkininkai.

Mokslus D. Butėnas pradėjo 1934 m. kaimyniniame kaime – Rudžionių pradžios mokykloje ir per trejus metus baigė keturis skyrius. Toliau siekiant mokslo, reikėjo baigti visą reformuotos pradžios mokyklos kursą – šešis skyrius. 1937–1939 m. jis lankė Anykščių pradžios mokyklą, kur baigė 5 ir 6 skyrius. 1939 m. rugsėjį įstojo į Anykščių progimnaziją ir 1942 m. baigė penkias jos klases.

1942 m. rugsėjį D. Butėnas įstojo į Ukmergės mokytojų seminarijos antrą kursą. Seminarijoje mokėsi iki 1944 m. balandžio. Nacių okupacijos metais aštuoniolikmečiui Ukmergėje buvo nesaugu: galėjo būti pagautas rekrutu į vokiečių pagalbinis karinius dalinius ar išvežtas darbams į Reichą. Todėl 1944 m. balandį metų seminariją ir grįžo į Tėviškę, kur tais laikais buvo saugiau. Domas Butėnas buvo labai atsargus, vengė kur nors išsipainioti, kam nors išsipareigoti, ypač į kariškus reikalus. Kaip ir kiti ūkininkų vaikai vasaros atostogų metu pagal jėgas ir poreikį dirbo tėvų ūkyje.

1944 m. liepą praūžus frontui, D. Butėnas kurį laiką pusiau legaliai gyveno Tėviškėje, nes vengė paskelbtos vyrų mobilizacijos į Raudonąją armiją. Stiprėjant sovietų režimo represijoms, reikėjo rinktis: išeiti partizanauti ar pasiduoti kariniam komisariatui ir atsidurti fronte. Buvo dar viena galimybė išvengti fronto – tapti sribu. 1944 m. gruodį

gavęs pažymėjimą, jog ilgai sirgęs epidemijos metu, kažkokiu būdu valsčiuje susitvarkė laikinus dokumentus ir išvyko į Panevėžį, kur neilgai dirbo apskrities švietimo skyriaus statistiku. Toks darbas Domo Butėno nebūtų apsaugojęs nuo tarnybos Raudonojoje armijoje. Išvengęs tarnybos vokiečių ginkluotose pajėgose, jis vengė tarnybos ir Raudonojoje armijoje. Laikėsi antinaciniame nepriklausomybiniame lietuvių pasipriešinimo judėjime suformuluotos nuostatos, kad Lietuvoje karinę mobilizaciją gali skelbti tik teisėta Lietuvos vyriausybė, o okupantų skelbiamos mobilizacijos yra neteisėtos. Juolab pagal savo mentalitetą Domas Butėnas buvo tolimas nuo karybos dalykų. Jis pasinaudojo dar viena legalia ir visuomeniškai padoria galimybe išvengti tarnybos Raudonojoje armijoje, – pačioje 1944 m. pabaigoje tapo kaimo mokytoju savoje Rudžionių pradžios mokykloje. Kaimo pradžios mokyklų mokytojai buvo atleidžiami nuo tarnybos kariuomenėje. Tokia galimybe išvengti fronto 1944–1945 m. pasinaudojo ne vienas vėliau garsus istorikas ar kitos mokslo srities žmogus.

1945 m. gegužę pasibaigė karas ir mokslo metai Rudžionių pradžios mokykloje. Pasijutęs saugesnis Domas Butėnas po vasaros atostogų negrižo mokytojauti, bet nuo 1945 m. rugsėjo įstojo į Anykščių gimnaziją, kurią baigė 1946 m. birželį.

Baigęs gimnaziją 1946 m. rugpjūtį atvažiavo į Vilnių ir įstojo į Vilniaus universiteto Gamtos mokslų fakultetą. Po kiek laiko suabejojo savo pasirinkimu ir ryžosi imtis istorijos studijų. Įteikė pareiškimą studijoms Istorijos–filologijos fakulteto Istorijos skyriuje. Per stojamuosius egzaminus jį egzaminavo prof. Ignas Jonynas. Studijų metu teko paklusti tuometiniam studijų planui, bet ypatinga Domo Butėno domėjimosi sritimi visą laiką buvo senoji Lietuvos istorija. Jis buvo aktyvus SMD Lietuvos istorijos būrelio narys. Tais laikais SSRS istorijos katedros vedėjas prof. Juozas Žiugžda retai kam leisdavo pasirinkti originalesnę diplominio darbo temą. Dauguma studentų privalėjo temas rinktis iš katedros pasiūlyto sąrašo arba ją tiesiog paskirdavo katedros vedėjas. Ne išimtis buvo ir Domas Butėnas. Jam diplominį darbą teko rašyti Rusijos naujosios istorijos tema „Bresto taika“ (1918 m. taika tarp Vokietijos ir Sovietų Rusijos). Diplominio darbo vadovas buvo tada dar ne profesorius L. Bičkauskas-Gentvila. Studijas universitete užbaigė 1952 m., gavęs istoriko kvalifikaciją. Ne vienas Domo Butėno bendrakursis tapo iškilium istoriku.

Baigęs universitetą buvo paskirtas į Klaipėdą, kur dirbo „Žinijos“ draugijos Klaipėdos srities skyriaus referentu. 1953 m. birželį buvo likviduotos sritys, o tuo pačiu ir Domo Butėno darbovietė, kurioje pagal paskyrimą privalėjo dirbti trejus metus. Kai 1953 m. buvo paskelbtas priėmimas į stacionarią istorijos aspirantūrą, jam nebebuvo formalių kliūčių pretenduoti į aspirantūrą. Stacionari istorijos aspirantūra buvo retas dalykas 6–7-ajame dešimtmetyje.

Domas Butėnas 1953 m. rugpjūtį padavė pareiškimą stoti į aspirantūrą, išlaikė stojamuosius egzaminus ir lapkritį tapo Vilniaus universiteto TSRS istorijos katedros aspirantu. Jo moksliniu vadovu buvo paskirtas prof. I. Jonynas. Bendravimas su iškilium profesorium nebe studento, bet aspiranto lygmenyje neabejotinai buvo labai naudingas

Domo Butėno profesiniam brendimui. 1954 m. liepą mirus vadovui, spalį moksliniu vadovu buvo paskirtas Juozas Jurginis. Tai irgi buvo asmenybė, savo erudicija ir žiniomis teigiamai veikusi jauną istoriką. Nelengvi buvo pirmieji metai aspirantūroje. Sušlubavus sveikatai, teko gydytis, tad per tuos metus daug nuveikti nepavyko. Pagal individualų aspirantūros planą istorijos mokslų kandidato disertaciją Domas Butėnas turėjo ginti 1956 m. lapkritį, t. y. baigiantis aspirantūros laikui. TSRS Aukštojo mokslo ministerijos Vyriausioji universitetų valdyba dėl ligos aspirantūros laiką pratęsė iki 1957 m. kovo 1 d. Disertaciją rašyti užbaigė jau pasibaigus aspirantūros laikui, bet dėl formalių kliūčių katedroje netgi nebuvo svarstomas disertacijos gynimo klausimas. Pagal to meto tradiciją istorijos mokslų kandidato disertacija turėjusi būti apie 400 puslapių mašinraščio. Nė didelės apimties disertacija, nepaisant problemos mokslinio reikšmingumo bei jos tyrimo kokybės, nebuvo laikoma tinkama gynimui, juolab XVI a. tema. Domo Butėno disertacijos tekstas tebuvo apie 120 mašinraščio puslapių, nes šia tema šaltiniai buvo negausūs, gal buvo ir kitų priežasčių, bet kelerių metų darbas nuėjo perniek.

Po tokios nesėkmės Domas Butėnas kuriam laikui atsisveikino su viltimi siekti mokslininko karjeros ir 1957 m. balandį pradėjo dirbti Lietuvos centriniame valstybės istorijos archyve (LCVIA) moksliniu bendradarbiu. Tai buvo metai, kai Lietuvoje pradėta keisti požiūrį į archyvus ir jų svarbą visuomenėje, pradėta siekti kokybės archyvų darbe, skirta daugiau dėmesio darbuotojų kvalifikacijai, pradėta rinkti darbuotojus iš vietinės kilmės žmonių (tais laikais buvo sakoma – *коренного населения*), ypač mokačių ne tik rusų kalbą, bet ir lietuvių bei kitas vietines kalbas. Tada tokie vadinti nacionaliniais kadrtais. Išsilavinime ir politinio atšilimo metais patogia tapusioje vietinėje kilmėje slypėjo Domo Butėno karjeros valstybės archyvuose sėkmė. Šiame archyve jis buvo pirmas mokslus darbuotojas lietuvis, baigęs mokslus universitete, netgi specialiai rengęsis mokslininko karjerai. Apskritai tame archyve tada lietuvių nebuvo. Domas Butėnas progimnazijoje ir gimnazijoje buvo gavęs lotynų kalbos pagrindus, universitete pramoko lenkų kalbos, tobulino rusų kalbos įgūdžius. Visos šitos kalbos buvo labai reikalingos dirbant Istorijos archyve. Be to, Domas Butėnas turėjo Lietuvos istorijos žinių, ko trūko daugumai LCVIA darbuotojų. Jis buvo susipažinęs su XVII–XX a. pradžios lietuvių kultūros istorijos bruožais, tad po svetima kalba ir svetimtaučių maniera užrašytomis pavardėmis bei vardais mokėjo šaltiniuose surasti lietuvių kultūros žmones. Maždaug kartu su Domu Butėnu į LCVIA dirbti atėjo dar du intelektualai: prieš keletą metų obskurantų išvarytas iš archyvo dr. Jurgis Orda ir jaunas universiteto absolventas istorikas Romualdas Firkovičius. Šiedu vėliau tyliai, nesiafišuodami, bet ženkliai parėmė Domo Butėno pastangas.

Jau po metų Domas Butėnas paaukštintas – 1958 m. balandį tapo LCVIA skyriaus viršininku. Daugiau atsakomybės, bet ir daugiau erdvės, savarankiškumo. Atsirado daugiau laiko geriau susipažinti su archyvo fondais, kaupiti jį dominusią informaciją. Vis dažniau spaudoje pasirodydavo jo straipsniai. Pagaliau 1961 m. liepą Domas Butėnas paskirtas LCVIA direktoriumi. Jis buvo sukeistas vietomis su iki tol direktoriavusia Polina

A. Nikitina, pokariu iš Krasnojarsko atsiųsta kaip pagalba Lietuvos archyvams. Tai buvo energinga darbuotoja, bet visiškai nežinanti krašto specifikos, mokėjusi tik rusų kalbą, savaip įsivaizdavusi Lietuvos valstybės ir jos archyvų raidą bei savaip suvokusi savo vaidmenį juose. Direktorius pakeitimas sudarė sąlygas įgyvendinti kiek anksčiau Archyvų valdyboje suformuluotą nuostatą: valstybės archyvuose sustabdyti dokumentų naikinimą (iki 1960 m. valstybės archyvai buvo įrašyti į vyriausybės tvirtinamą makulatūros tiekimo planą, kasmet nurodant privalomus pristatyti makulatūros kiekius), taip pat užkirsti kelią fondų ar jų dalių nepagrįstam, neapgalvotam perdavimui į Baltarusiją ar kitur (daugiau nei dešimtį metų šio archyvo srities fondai siūsti į Baltarusiją). Būta tame gal ne tik neišprusimo, Lietuvos bei jos institucijų istorijos nežinojimo, nesiorientavimo Lietuvos geografijoje, neapdairumo, bet ir nedorų kėslų. Taip, pvz., Merkinės žemės teismo senosios aktų knygos buvo išsiųstos į Gardiną, nes nežinota, kur yra toji *Merecz*. Kelios etninėje Lietuvoje veikusio Starodubo žemės teismo aktų knygos išsiųstos į Briansko srities archyvą Rusijoje, nes nežinota, kad Starodubo pavieto egzuliai bajorai XVII a. viduryje Trakų paviete buvo apgyvendinti su savo privilegijomis, taigi išlaikė ir savą žemės teismą, kuris rezidavo Žiežmariuose, o vėliau Alytuje. Be aktyvios direktoriaus pozicijos Archyvų valdybai buvo sunku stabdyti išibėgėjusį archyvo fondų vežimą svetur ar net naikinimą. Lietuvos archyvų vyresnybei pritariant ir palaikant, LCVIA buvo išsaugota nuo sunaikinimo bažnytinių institucijų bei dvarų archyvinuose fonduose buvusi ūkinė ir finansinė dokumentacija, kurią Maskvos Vyriausioji archyvų valdyba buvo leidusi sunaikinti. Archyve nebekalbėta apie tai, kad netikslinga toliau saugoti senas metrikų knygas, kurios praktinėms reikmėms jau nereikalingos.

Archyvų valdybos pastangomis 1967 m. gautas Maskvos sutikimas ir 1968 m. šios valdybos lėšomis buvo pradėta mikrofilmuoti Maskvoje laikyta Lietuvos Metrika, o jos mikrofilmus (negatyvą ir pozityvą) gabenti į Lietuvą. Gavęs iš Archyvų valdybos keliasdešimt pirmųjų pagal inventorių Metrikos knygų mikrofilmus, apie 1970 m. Domas Butėnas užsimojo LVIA saugyklų lentynose išrikiuoti vienodai įrištas dar vieno Lietuvos Metrikos nuorašo knygas, kad tyrinėtojams nereikėtų vargti dešifruojant mikrofilmus netobulais skaitymo aparatais. Buvo padaryta keliolikos knygų popierinės kopijos, bet sumanymo teko atsisakyti, nes Lietuvoje turėta dauginimo technika iš mikrofilmo atspausti popieriuje kokybiškas kopijas nepavyko. Archyvų valdyboje pasikeitus kai kuriems darbuotojams, o naujesiems padarius klaidų, jau įpusėtas Lietuvos Metrikos kopijavimas kuriam laikui įstrigo ir 1978 m. buvo pavestas Domui Butėnui. Per metus po keletą kartų važinėdamas į Maskvą, jis vežiojo paskolintą Metrikos negatyvą, iš kurio Vilniuje buvo daromos kopijos Lietuvai. Domas Butėnas 1983 m. užbaigė Lietuvos Metrikos kopijavimą. Taip LCVIA atsidūrė visos Lietuvos Metrikos kopija, išskyrus 6 knygas, kurių kopijos tada Maskva Lietuvai nedavė. D. Butėnui tiesiogiai tvarkant Lietuvos Metrikos kopijavimą, buvo nukopijuota apie pusė visų Metrikos knygų.

Domas Butėnas nuo 1970 m. intensyviai pats ieškojo dokumentų Lietuvos istorijai Rygos, Maskvos, Petrozavodsko archyvuose, o pagal skelbtą informaciją – Varšuvoje. Surasti dokumentai buvo mikrofilmuojami ir LCVIA jo paieškų dėka pasipildė apie 20 tūkst. kadrų mikrofilmo. Iš Rygoje saugomo magistrato „Užsienio archyvo“ gautos 62 negatyvinės didelio formato plokštelės su Gedimino laišku, vėlesnių privilegijų bei raštų kopijomis. Pagal jas Domas Butėnas padarė atradimą: nustatė, kad Gedimino laišku 1966 m. leidinyje, kuris parengtas pagal ankstesnes publikacijas, yra nemažų netyčinių kupiūrų bei kitokių netikslumų.

Domui Butėnui 1976 m. buvo išskirtiniai. Sovietų Sąjungoje pakeitus disertacijų gynimo tvarką ir istorijos mokslų kandidato disertacijų apimtį apribojus 120–200 puslapių mašinraščio, atsirado galimybė ginti prieš 19 metų parašytą disertaciją, ją patikslinus, suredagavus ir parašius naują įvadą. Domas Butėnas 1976 m. lapkričio 24 d. Vilniaus universitete apgynė istorijos mokslų kandidato disertaciją „Dvaro šeimyna XVI–XVII amžiuje“, kuri 1993 m. buvo nostrifikuota.

Domas Butėnas Vilniaus universitete 1970–1991 m. dirbo dėstytoju valandininku. Istorijos fakultete archyvistikos specializacijos studentams dėstė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės institucijų istoriją, o paskui dar ir XIX a. Rusijos valstybinių įstaigų istoriją. Turėjo diplomantų, vadovavo kursiniams darbams. Studentams skaityto speckurso pagrindu parengė ir išleido knygą „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinių ir visuomeninių institucijų istorijos bruožai XIII–XVIII a.“ (1997 m.).

Domas Butėnas 1987 m. pavasarį atleistas iš direktoriaus pareigų ir išsiųstas į pensiją. Savaiame suprantama, tokį vyresnybės sprendimą jis skaudžiai pergyveno, nes dirbti dar buvo pajėgus. Trejus metus prie pensijos prisidurdavo dirbdamas Istorijos ir etnografijos muziejaus pagalbiniu personalo darbuotoju. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, grįžo į Istorijos archyvą ir iki 1999 m. jame triūsė eiliniu darbuotoju.

Domas Butėnas palaidotas vaikystės parapijos Andrioniškio kapinėse (Anykščių raj.), šalia savo senelių, tėvų ir žmonos archeologės Eugenijos Gintautaitės-Butėnienės. Paliko du sūnus: chirurgą doc. dr. Petrą ir archeologą Eugenijų.

Sigitas J e g e l e v i č i u s